

Amy Milne-Smith: London Clubland. A Cultural History of Gender and Class in Late-Victorian Britain.

Palgrave Macmillan, New York, 2011. 296 oldal.

Amy Milne-Smith könyvéből elsősorban a londoni klubok 19. század végi történetét ismerhetjük meg. A mű Széchenyi István egyesületekről és kaszinókról szóló gondolatainak¹ olvasása után nem rejt annyi újdonságot, mint gondolnánk, hiszen pontosan azt a prototípust vizsgálja behatóan, amit Széchenyi is másolni kívánt. Milne-Smith könyve, ha nem is hat az újdonság erejével, megerősíti a londoni klubokról már Széchenyi által is részletesen kifejtett jellemzőket; gondolok itt elsősorban azok legfontosabb szerepeire (ebédlőhely, a találkozás lehetséges színhelye), berendezésére és tagválasztási rendszerére.

Meglepő módon e mű hiánypótló, a londoni *gentlemen's club*ok tudományos igényű feldolgozására ugyanis ezt megelőzően nem került sor. Bár a brit egyesületi élet összességében jól feltárt területnek számít, ezt a speciális összetevőt Amy Milne-Smith kanadai történész vizsgálta először. Historiográfiai áttekintésének konklúziója szerint a korábbi munkák, amelyek nagy részét az egyes klubok saját történetének feldolgozásai teszik ki, elsősorban a kezdeti időszak (18. század) történetének bemutatására alkalmasak, de az intézmény virágkorát (19. század második fele) már nem követik nyomon.

A forrásokat tekintve, az irigylésre méltóan gazdag elsődleges források mellett (a még létező klubok levéltárainak némelyikébe is bejutott), a szerző főként a korabeli magazinok, útikalauzok, visszaemlékezések, levelezések és regények leírásaira támaszkodott. A kutatás kiinduló kérdése az volt, hogy ezek a klubok milyen célokat szolgáltak és minek köszönhetően tettek szert a 19. század végére olyan hatalmas népszerűsége. A genderkutató szerző a *gentlemen's club*ok vizsgálatával elsősorban az elit férfitársadalom életmódjának leírását, életstílusának változását kívánta elénk tárni, e klubokat a késő viktoriánus korszak férfi elit kultúrájának alapvető elemeként vizsgálva.

Véleményem szerint a kötet tartalomjegyzéke kissé elnagyolt, a fejezeteken belüli alfejezetcímeket sajnos a tartalomjegyzék nem közli, pedig a megközelítési mód és a belső tagolás nagyon jól átgondolt, ami könnyen emészthetővé teszi a kötetet. A szerző gondolatmenete a *gentlemen's club*ok definiálásától egészen azok London életében betöltött szerepéig halad. A klubok történetének, fejlődésének leírását követően azok közösségteremtő erejét, a férfi szociabilitás világát jeleníti meg, majd a klub otthonhelyettesítő funkciójának elemzésére tér ki és ezen keresztül el is jut a külvilág, először a nők, majd a kívülálló alacsonyabb státuszúak reakcióinak leírásához és a klubok város szövetében betöltött szerepének elemzéséhez.

¹ Széchenyi István 1984: *Világ*. Budapest, 312–471.

A *Whitaker's Almanach* kimutatása szerint 1870-ben még csak harminchat klub működött Londonban, majd számuk ugyan 1910-ig száz fölé emelkedett,² de a brit főváros egyesületi életében nem emiatt töltöttek be meghatározó szerepet. A szakirodalmi fogalomhasználat nem egyértelmű, de feltételezhetjük, hogy nem minden klub volt *gentlemen's club*, ez a megkülönböztető cím csak a legrangosabbaknak járt. A polémiára sajnos Milne-Smith nem tér ki, a kötetben csupán annyit említ, hogy 1880 és 1914 között a *gentlemen's club* megkülönböztető címért folyamodó 75 egyesületből csak 20 kapott bebocsátást a klubok világának legfelsőbb körébe. Azt azonban nem részletezi, hogy ezt ki és hogyan döntötte el.

Milne-Smith úgy véli, hogy a korabeli közvélemény sok különböző, de általában negatív sztereotípiát ragasztott a *gentlemen's club* fogalmához. Vizsgálatai szerint elsősorban a kártyabarlang és az ebédlőhely fogalmakat társította a közvélemény e klubokhoz, ahogy ez a magyarországi kaszinók esetében is igaz volt – e sztereotípiákat kívánta lefejtetni a fogalomról, hogy a korabeli valósághoz egy lépéssel közelebb juthasson. Végeredményben a szerző olvasatában a klub olyan, kizárólag férfiak számára fenntartott pihenőhely volt, ahol az úriemberi státusz és viselkedés életre kelt, épült és definiálódott. Később úgy fogalmaz, hogy *gentlemen's club* volt minden olyan klub, amely a St James Street, a Pall Mall és a Piccadilly által határolt területen, az úgynevezett *Clublanden* belül alakult, előkelő klubházban működött, kizárólag férfi tagjai voltak és nagy múltra tekintett vissza. A *gentlemen's club*ok tulajdonosi formájukat tekintve kétféleképpen lehettek. Az úgynevezett *proprietary club* olyan intézmény volt, amelynek ingatlanra kiterjedő tulajdonjoga egy bizonyos személy kezében volt. Ezzel ellentétben a *members club*ok esetében az ingatlan a tagok közösségének tulajdonában állt, ahogyan ez a magyarországi kaszinók esetén is igaz volt. A viszonylag sokszempontú definíció ellenére azonban a szerző nem közöl olyan listát, amely a *gentlemen's club*oknak nevezett egyesületek nevét tartalmazná. A szövegben név szerint csupán a leghíresebb klubok (például: Garrick, Reform, United Service, White's, Athenaeum) szerepelnek, de nem világos, hogy ezeken kívül másokat is vizsgált-e.

A könyv első fejezete *A kávéházaktól a klubházakig* címet viseli és ezzel fel is vázolja a J. P. Morris³ nyomán már ismert fejlődési vonalat, amely a kávéházaktól a jól szabályozott önkéntes társulásokig vezetett. Példaként a 17. században még kávéházként működő White's klubot említi a szerző. Francis White (Francesco Bianco) 1693-ban alapította a klub elődjét White's Chocolate House néven a mind a kormányzati, mind a bírósági negyedtől elérhető távolságra levő St James's Streeten. A klub a 18. század végére saját székházát is felépítette, majd kiadta első alapszabályát, amellyel formálisan is *gentlemen's club*bá vált.

A 19. század elején nemcsak a meglévő klubok alakultak át, hanem sok új egyesület is létrejött. Ekkor alakult (1815-ben) többek között a Széchenyi által

² Taddei, Antonia 1999: London Clubs in the Late Nineteenth Century. *Discussion Papers in Economic and Social History* (28.) April, 9.

³ Morris, J. P. 1990: Clubs, societies and associations. In: Thomson, F. M. L. (ed.): *The Cambridge Social History of Britain 1750–1950*. Vol 3. *Social Agencies and Institutions*. New York, 396.

látogatott United Service Club is. Az átalakulás lényege az volt, hogy a klubokban a korábban domináns játéktérmi funkciók háttérbe szorultak. A *clubman* egyre inkább a visszafogott és csendes magatartás definíciójává vált, a klubok éttermeiben az olcsó és jó ételek helyett egyre gyakoribbá váltak a gourmet vacsorák. A korszak a nagy, fényűző klubházak és berendezések kora volt, amikor a Clubland határai a Pall Mall felé terjedtek tovább. A klubok által kínált szórakozási lehetőségek is bővültek, ahogy a lehetséges tagság határai is kiterjedtek a középosztály felső rétegei felé. A szerző szerint a londoni klubok száma a 19. század harmadik harmadában folyamatos növekedésnek indult, de a viszonylag zárt csoportot jelentő *gentlemen's club*ok száma nem nőtt látványosan.

A második fejezetben a klubok tagságáról, a bekerülési procedúráról és az elit fogalmáról olvashatunk. Széchenyi István a *gentlemen's club*ok választási rendszerét honosította meg a Pesti Casino alapításakor, így nem meglepő, hogy amit e kötetben olvashatunk, az teljesen azonos volt a magyarországi kaszinókban is alkalmazott módszerrel. Ennek során a jelentkező tagok felvételéről titkos szavazás keretében fehér, illetve fekete golyóval döntöttek: elfogadják-e az illetőt tagnak vagy sem. Egyetlen eltérés, hogy a londoni klubokba bebocsátásra váróknak sokszor igen hosszú várólistát kellett „végigállniuk”, mire golyóvetésre került a sor.

A szerző alapvető tétele szerint a klubok világa megrajzolja számunkra, hogyan is működött az osztály és a státusz fogalma a korabeli társadalomban. Az általa alkalmazott osztályfogalom szerint az emberek ízlése és fogyasztása jelölt ki egy státusz alapú társaságot. Az eseményeken való megjelenés és a különböző csoporttagságok határozták és erősítették meg a már meglévő társadalmi tagolódást. Milne-Smith szerint az angol elitbe tartozás nem elsősorban, illetve nem kizárólagosan a vagyon, pozíció vagy a származás függvénye volt: az elit mibenlétét főként a különböző társaságok, egyesületek tagsága határozta meg. Az idő előrehaladtával az anyagi és származásbeli feltételek mellett és helyett egyre inkább az életmód, a tevékenységek és az ízlés közössége definiálta az elitet. Ez a feltételezett kulturális összetartozás és a felsőbbrendűségbe vetett hit teremtette meg a csoporton belüli kohéziót – mondja a szerző. A klubtagság itt is a beérkezés szimbóluma volt, az új pozíció a régi elittagok részéről való szentesítést jelentette, vagyis Milne-Smith szerint a klubtagság a társadalmi státusz fokmérője volt, státuszjelzőként működött a 19. századi Angliában. A tagfelvétel egyesek számára a befogadást, mások számára pedig az elismerést jelentette és ennek értelmében a választási processzusban elbukott jelölt számára az elutasítás jelzésértékű volt, aminek oka lehetett egyszerű ellenszenv vagy a nem megfelelő társadalmi helyzet is. Milne-Smith szerint a kigolyózás sok esetben politikai okokra volt visszavezethető, mert bár a klubok apolitikusként definiálták magukat, leendő tagjaiktól a klub elköteleződésének megfelelő politikai preferenciát vártak el, azzal együtt is, hogy a 19. század végére egyre jellemzőbbé vált a politikai pártok kivonulása ezen intézmények mögül.

A klubok ugyan a felsőosztállyal kapcsolatos ideálokat testesítették meg, de a feltörekvő felső-középosztálybeliek és az újonnan érkezettek számára is nyitva

állt a lehetőség, hogy *gentleman*né és *clubmanné* váljanak. A szerző szerint a klubok az elfogadás és az egyenlősítés színhelyei voltak, de ezzel együtt jelzi, hogy a klubok tagsága nem fedte le a teljes felsőosztályt, jócskán akadtak ugyanis Londonban és vidéken egyaránt, akik nem kívántak ebben a közegeben megjelenni.

A harmadik fejezetben a szerző azt vizsgálja, hogy mit jelentett gentlemanként viselkedni egy *gentlemen's club*ban, miként hágták át a szabályokat a klubtagok és ilyenkor milyen büntetésre számíthattak. Általánosságban a gentleman fogalma minden jó családból való, jó neveltetésű, vagyonos férfit átfogott, illetőleg minden olyan férfira kiterjedt, aki nem dolgozott és mindennap a legjobb ruháit hordta. A klubon belül értelmezett úriemberség ennél valamelyest árnyaltabb fogalom volt, amelyet elsősorban az intézmény falain belüli viselkedés határozott meg. Komolyabb vétségek, mint a kártya- vagy egyéb szerencsejáték-adósság felhalmozása, a túlzott alkoholfogyasztás vagy csalás esetén a klub távozásra szólította fel az adott személyt. Milne-Smith szerint azonban minden klubban az volt a gyakorlat, hogy a kizárás előtt álló személynek felajánlották az önkéntes kilépés lehetőségét, amivel nemcsak a tag, hanem a klub renoméját is óvni igyekeztek. A tagot kizárni kénytelen klub esetén ugyanis joggal merült fel, hogy a választási procedúra során rossz ítéletet hoztak. A vétkes személy számára pedig a kizárás társadalmi státuszának megingását és úriemberi mivoltának kétségbe vonását jelenthette.

A negyedik fejezetben a klubok társalgószobáiban folyó lehetséges beszélgetések, az ott születő pletykák és ezek közösségformáló ereje kerül terítékre. Itt már nyilvánvalóvá válik a kötet szerzőjének genderkutató mivolta, hiszen elsőként a pletyka nemi meghatározottságát feltételező elmélet tagadásába kezd – a későbbiek során is olyan érzése van az olvasónak, hogy túlságosan hosszan ír a szerző az egyes klubokban vizsgált jelenségek általános jellegéről, kitekintése túlságosan tág és érzésem szerint feleslegesen téríti el a könyv gondolatmenetét annak tárgyától.

De visszatérve a társalgószobákhoz, gyakorló kutatóként elsősorban arra voltam kíváncsi, milyen források alapján dolgozott Milne-Smith. Nos, a naplók és újságcikkek mellett három klub úgynevezett *betting book*ját⁴ is használta, amelyekbe előrejelzéseket, tippeket és véleményeket írhattak a tagok. Az igen érdekesnek ígérkező fejezetben azonban nagyon kevés konkrét esetet ismerhetünk meg, általában olyan klubbeli életképek jelennek meg, amelyek valamelyik klubtörténet lapjairól származnak. Ezek korlátozott felhasználhatóságáról pedig a szerző nem ejt szót a könyv lapjain.

Milne-Smith megállapítása szerint a klubtagság (*clubman*nek lenni) meghatározott életstílust (hogyan és hol tölti a szabadidejét) és értékrendet jelentett. Klubtaggá pedig nemcsak társadalmi helyzetének demonstrálása vagy megerősítése céljából válhatott egy férfi, hanem mert a szórakozáson felül rendkívül sok hasznos funkcióval is szolgáltak ezek az intézmények. Ahogy Pesten, úgy Londonban is fontos szerepük volt a kluboknak az éttermek elterjedését megelőzően,

⁴ Smith ezt a forrástípust a klubok pletykalapjaként definiálja. Közlése szerint a White's Club *betting book*jában a tagok a háborútól a külpolitikai ügyeken át a bírósági ügyekig, sőt, a válási szennációkig igen változatos ügyekben írták le jóslataikat és véleményüket (92).

hiszen megbízható és kényelmes teret adtak a napközbeni vagy az esti étkezésekhez. Ráadásul a klubok minden lehetőséget biztosítottak, ami egy korabeli irodától elvárható volt (telefon, irodaszerek, levélíráshoz szükséges eszközök). Végül, de nem utolsó sorban ezek az intézmények esélyt teremtettek tagjaik számára, hogy üzleti és politikai barátaikkal vagy ellenfeleikkel találkozhassanak. Vagyis mindazokat a funkciókat felsorolja Milne-Smith is, amelyek miatt Széchenyi is fontosnak gondolta megalapítani a Pesti Casinót.

A szerző úgy véli, hogy a klubok otthon kiváltó funkciójukat csak a 19. század második felétől kezdték gyakorolni. A kezdeti szórakoztató funkciójuk (játékterem) helyett ekkor már a háborítatlanság luxusát kínálták, ahol a tagok egyszerre élhettek magán- (bizalmas levelezés, csendes sarokban üldögélés, olvasgatás) és társasági életet (beszélgetések, közös játék). De mennyiben és milyen eszközökkel helyettesítették a klubok a férfi elit számára az otthonot? – teszi fel a kérdést Milne-Smith az ötödik fejezetben. Alapvetően kétféle csoportot ismerhetünk meg: a londoni úriembereket, akik saját otthonuk helyett klubjaikban töltötték idejük nagyobb részét, illetve a Londonban lakással nem rendelkezőket, akiket pedig a kényszer és a praktikum irányított az egyesület falai közé. Az otthonosság eszközeit tekintve a klubok a modern és minden kényelemmel felszerelt dolgozószoba mellett ebédlőt, könyvtárat, alvósarkot vagy fürdőszobát is biztosítottak tagjaik számára, nem anyagi szinten pedig a lehetőséget a találkozásra – mégpedig vendéglátói kötelezettségek nélkül. Milne-Smith szerint mindezekon felül a klubok társalgószobájában érzelmi szabadságot is nyerhettek a klubtagok, ami addig csak az otthon falain belül volt lehetséges.

Arra a kérdésre, hogy milyen térben biztosították a klubok mindezt az otthonosságot a tagok számára, a következő alfejezet adja meg a választ. Milne-Smith állítása szerint egy grandiózus székház felépítése elengedhetetlen identitásjelző volt a *gentlemen's club*ok esetében. Ideáltípusaik a kora viktoriánus korszakban épült United Service Club, az Athenaeum vagy a Reform Club épületei voltak. A szerző ezeknek a belső felépítését, dekorációs kellékeit is megismerteti olvasóival, az elemzés során – Széchenyihez hasonlóan – a könyvtárat és a vacsorázási lehetőséget emeli ki mint a klubok legjelentősebb vonzerejét.

A szerző úgy fogalmaz, hogy a tagok kötődése klubjukhoz érzelmi alapú volt, de nem szentimentális, bár a klubok nyári renoválásakor a klubjuktól megfosztott úriemberek panaszaik alapján inkább úgy fogalmaznék, elsősorban a megszakás és a kényelem kötötte őket ehhez a közösséghez. Az azonban kétségtelen, hogy az olyan gesztusok, mint A. A. Milne-é – aki felesége halála után könyveit profitjának 25 százalékát klubjára, a Garrick Clubra hagyományozta – valóban egyfajta érzelmi elköteleződésre és nem külső elvárásra engednek következtetni.

Az érzelmi viszonyoknál maradva, a szerző a következőkben a klubtagság családi kapcsolatokra gyakorolt hatását vizsgálja, valamint a kortárs társadalom klubokkal kapcsolatos pozitív és negatív véleményét is bemutatja. A fejezet elején a *Vanity Fair* 1893. márciusi cikkét idézve a klubtag mint rossz példa jelenik meg, aki a társasági lélettől távol tartva magát a klubok nyugalmaát keresi. Azok

pozitív megítélését is bemutatja azonban, amikor a *The World* című lap 1884-es cikkét ismerteti, amelynek női szerzője kifejezetten hasznosnak találja a klubtagságot a nemileg szeparált térben felnövekedett férfiak házasságra való felkészítésében. Véleménye szerint a klubon belüli élet tökéletesen megtanítja fiatal férfitagjaiknak, hogyan legyenek toleránsak, türelmesek, miként tiszteljék mások érzéseit és szokásait.

Ugyanakkor Milne-Smith úgy véli, nem igazolható, hogy a 19. század második felének brit közvéleménye a fiatal férfiak házasságellenességét, illetve az aggregényléthez való ragaszkodását előszeretettel a klubok otthonosságának és kényelmének tulajdonította. Álláspontja szerint arisztokrata körökben a *gentlemen's club* nem aláasta, hanem kiegészítette a házasság intézményét, mert a férfi házasságkötése után ebben a közegben tovább élhette addigi aggregény életét. A középosztálybeli házasságesszme ugyanakkor nem bírta ki a szeparációt, vagyis ezekben a körökben negatív megítélés alá került a klubok világa.

A kötet hatodik fejezetének utolsó alfejezetében időben is előrelépünk, az I. világháború előestéjén vagyunk, amikor a mindkét nem számára nyitott szórakozási lehetőségek és az éttermek növekvő száma elvonta a férfiakat a klubok társalgószobáitól. A szerző az első kihívás kapcsán bemutatja, hogyan küzdöttek meg az egyes klubok az idő szavával, ami az asszonyok legalább részleges beengedését követelte az addig kizárólag férfiak által uralt térbe. Aztán a világháborút követően minden megváltozott, a húszas, harmincas évek fiataljai már az éttermek, jazz-klubok világát részesítették előnyben apáik klubjai helyett. Ekkor már nem a nők akartak bejutni a férfiak világába, hanem a férfiakat csábította a vegyes neműek klubon kívüli világa.

Amy Milne-Smith könyvének utolsó fejezetében a klubok és London viszonyáról ír, a városi társadalomban fokozódó szociális feszültségeket, a századvégi London problémáit a klubok szemszögéből kívánja bemutatni. Kiindulópontja, hogy a londoni társadalomban a gazdagok és szegények tulajdonképpen párhuzamos társadalomban léteztek, amelyeknek nem nagyon volt kapcsolata egymással. A London politikai központjában elhelyezkedő klubnegyed a pénz és a jó kapcsolatok szimbóluma volt, amelyet a kívül maradtak sok kritikával illettek. Ez a közeg az alsóbb osztályok számára a korrump és kizsákmányoló osztály szimbólumaként jelent meg. Ide a nők csak kivételes esetekben nyertek bebocsátást, a középosztály csak sok hűhó után juthatott be, míg a munkások csak szolgaként láthatták belülről a klubhelyiségeket. A 19. század vége felé azonban a privilegiált férfi elit intézményeként definiálható kluboknak is szembe kellett nézniük az egyre növekvő szociális kihívásokkal. A szerző úgy fogalmaz, hogy a klubok története egyben a hatalom, a politika, a gazdaság és a városi térhasználat története is. Mielőtt azonban Milne-Smith egy-egy konkrét, klubokkal szembeni megmozdulás történetét elmesélné, túlságosan is hosszan beszél London szociális és térbeli megosztottságának sajátosságairól. A West End és az East End lakóinak egymásról alkotott elképzeléseivel is megismerteti az olvasókat, emellett a korabeli útikönyvek reprezentációját is elemzi. Az igen hosszú és a monográfia

szövetéből némileg kikandikáló alfejezetek után, amelyekben mintegy oknyomozóként próbál egészen mellékes kérdésekre választ találni (mint például: honnan vették a köveket, amelyekkel betörték az ablakokat?), végül kijelenti: amikor a tüntetők közvetlenül a klubokra támadtak, azzal jelképesen az East End fordult szembe a West Enddel. Mivel a klubokban a hatalom (a politikai, a gazdasági, sőt az intellektuális is) koncentráltan volt jelen, a klubok annak az életstílusnak voltak a jelképei, amelynek nem volt része a mindennapi fizikai munka – vonja le a következtetést a szerző. Milne-Smith gondolatmenete végül oda fut ki, hogy az események hatására a klubokba zárkózott elit szembetalálkozott kormányzottjaival és félni kezdett tőlük. A szerző szerint a századfordulóra fokozatosan csökkent az elkülönülés a West End-i gazdagok és az East End-i szegények között, hiszen egyre több mindkét csoport számára nyitott tér (éttermek, mulatók) szerveződött. És itt ér össze mondanivalója az utolsó fejezet előtt félbehagyott gondolatmenettel, miszerint a mindkét nem és (elvből) bármilyen társadalmi csoport számára nyitott közösségi terek számának emelkedésével egyre csökkent a klubok jelentősége. Míg az 1880-as években az elit hatalmi erődjé volt a klub, addig a századfordulóra a klubok elit mivolta ugyan megmaradt, elsősorban zártságuk okán, de hatalmuk egyre halványabbá vált és az idő előrehaladtával a változásokat ellenzők oldalán találták magukat.

Az I. világháború alatt és után egészen más világ köszöntött a londoni klubokra is. A szerző két világháború közötti időszakra vonatkozó megállapításait az epilógusban olvashatjuk. Konklúziója szerint a klubok szerepvésztesének okát a korszakban megszaporodó szabadidős lehetőségekben kell keresni. A választék bővülése mellett ekkor a társasági élet funkciója is megváltozott, már nem elsősorban az elvonulás volt a cél, hanem a találkozás, a kikapcsolódás aktív változatai, az interakció másokkal, főleg más neműekkel. A két világháború közötti időszakban a *gentlemen's club*ok és azok tagjai már nem érdekelték a társadalmi ranglétrán alattuk állókat, már nem áhítoztak többé a klubtagságra, mert megtalálták a maguk társas helyeit. A klubtagok ugyanakkor a megváltozott körülmények között, megriadva az emancipált nőktől, a szervezett munkásoktól és az újjazdagoktól visszavonultak a klubjaikba és úgy tettek, mintha semmi sem változott volna.

Amy Milne-Smith könyve tanulságos kézikönyv a londoni klubok világáról, de megállapításai inkább csak megerősítik eddigi tudásunkat, új felfedezésekkel nem leszünk gazdagabbak. Forráskezelése véleményem szerint kissé laza, sok esetben nem tudni, honnan származnak az információk, amelyekre megállapításait alapozza. S ami még talán ennél is zavaróbb: mindvégig rejtve marad az olvasó előtt, hány klubról is beszélt valójában. Érdekes megfigyelni azt is, hogy a szerző összefoglaló megállapításainál sem próbál nagyobb látószögben gondolkodni, párhuzamot vonni vizsgálatának tárgyai és általában az egyesületi élet fejlődése között. Mintha alapvetően speciális, semmi mással össze nem hasonlítható entitásként kezelné a *gentlemen's club*okat, s ezért nem helyezi ezeket az egyesületi élet általános folyamataiba.

Mindezek mellett azonban gender központú vizsgálódásai érdekes és új aspektusokkal gazdagítják a klubokról szóló eddigi ismeretanyagot. Fontos és inspiráló a klubok otthonhelyettesítő funkciójának vizsgálata. Különösen nagy erénye a tanulmánynak, hogy nemcsak a klubok belső világát próbálja rekonstruálni, hanem igyekszik minél részletesebben megragadni azt is, hogyan reagáltak rájuk a társadalmi környezet. Jelen kötet fontos, kortárs összefoglalása mindannak, amit eddig az angol klubokról tudni véltünk.

Eöry Gabriella